

**TÜRKOLOJİ İRS
ТЮРКОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ
TURKOLOGICAL HERITAGE**

Turan Yazqan (1938-2012) – Türk Dünyası Araşdırmaları Fondunun qurucusu, professor Turan Yazqan (1938, Eğirdir, İsparta - 22 noyabr 2012, İstanbul) türk dünyasının önəmli şəxsiyyətlərindəndir.

Turan Yazqan 1959-cu ildə İstanbul Universitetinin İqtisadiyyat fakültəsini bitirmiş, beş il Bölgə Planlaşdırma və Məskunlaşma Nazirliyində iqtisadi araşdırmaçı, 1963-cü ildə İtaliyada Cənubi İtaliya Bölgə Planlaması sahəsində təcrübə aparmış, 1966-cı ildə isə İqtisadiyyat fakültəsində doktorant kimi işə başlamışdır. “Şəhərləşmə baxımından Türkiyədə əməyin demoqrafik və sosial-iqtisadi strukturu” və “Gəlir bölgüsü baxımından sosial güvənlik” sahələrində elmi tədqiqatlar apararaq doktorluq müdafiəsi və dosent adını aldıqdan sonra 1977-1978-ci illərdə Cənub-Şərqi Anadolu Bölgəsi Planının ümumi koordinatoru vəzifəsini icra etmişdir.

1979-cu ildə Turan Yazqan İqtisadiyyat fakültəsinin professoru adını qazanmışdır. Universitet Senati üzvü, universitetin İdarə Heyətinin üzvü və Rəyasət Heyəti sədri vəzifələrində çalışmışdır. 2000-ci ildən universitetdən təqaüdə çıxan Yazqan 1980-ci ildən etibarən qurduğu Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfinin başçısı kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Elmi, elmi-təşkilati və ictimai fəaliyyətinə, Türkiyə və türk dünyasındakı önəmli işlərinə görə Turan Yazqan 200-dən artıq mükafata layiq görülmüş, yerli və bir sıra dünya universitetlərinin fəxri doktoru adını almışdır.

BƏSİRƏ ƏZİZƏLİYEVƏ (Azərbaycan)
MUHSİN KADIOĞLU (Türkiyə)***

**TURAN YAZQANIN GÖRÜŞLƏRİ VƏ FƏALİYYƏTİNDƏ
TÜRK DÜNYASI**

Türk dünyasının təhsil, elm və mədəni həyatında mühüm işlər görmüş, ictimai fəaliyyəti ilə seçilən türkçü alimlərimizdən biri də Turan Yazqan olmuşdur. Turan Yazqan türk dünyasında milli kimliyin öyrənilməsi və öyrədilməsində, türklük süurunun inkişafında və türklər arasında “dil, fikir və iş birliyi”nin yayılmasında müxtəlif sahələr üzrə fəaliyyət göstərən ziyalılardan idi. Turan Yazqan özündən əvvəl yaşamış və türk birliyi fikrini müdafiə edən bir çox ziyalılara nisbətdə fəaliyyət sahəsini son dərəcə genişləndirmişdir.

* Azərbaycan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. E-mail: besi.azizali@gmail.com

** Türkiyə, İstanbul Texnik Universiteti, doktor. E-mail: muhsinkadioglu@gmail.com

İstanbul Universitetinin İqtisadiyyat fakültəsinin professoru olan Turan Yazqanın bütün türk dünyasına yönəlmiş ictimai fəaliyyəti 1980-ci ildə qurduğu Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi vasitəsilə gerçəkləşdirilmişdir.

Turan Yazqanın türkçü görüşləri milli dil və kültür, əlifba, təhsil, türk tarixi araşdırmaları, türk dünyasının sosial-siyasi, iqtisadi və elmi-mədəni həyatında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı, ortaq dil və digər mühüm məsələləri əhatə edir. Türkçü ideoloqun “Türk Dünyası Tarih Dergisi”ndə yayınlanmış yazıları onun görüşlərinin böyük bir qismini əhatə edir. Ayrı-ayrı türk dövlətlərində Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfinin xətti ilə açılmış liseylər, Türk dili bölümləri, fakültələr, Kültür mərkəzləri Turan Yazqanın gərgin əməyinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

XX əsrin sonlarına doğru türk dövlətlərində milli düşüncəyə malik olan və Türk insanının gələcəyi, birliyi, dəyərlərinə sahib çıxması uğrunda əzmlə çalışan, bu fəaliyyəti həyatının qayəsinə çevirən aydınlar cəmiyyətdə seçilməyə başlayır. Bir milləti millət kimi dünya insanlarına tanıdan, onun kültürünü gələcəyə daşımağa yardımçı olan, millətin azad və layiqli yaşaması üçün ağıl mücadiləsi aparan millətin yetişdirdiyi aydınlardır. Türklər “Tanrı tərəfindən dünyanı yönəltmək üçün missiya yükləndiyinə inanır” bir millətdir. Çünki onun insana verdiyi dəyər çox böyükdür. Elə Turan Yazqanın söylədiyi kimi, “türk mədəniyyətində insan qayə soyuna, dininə, inancına, dilinə, rənginə baxılmadan qayədir, hər yaradılan da Yarıdandan ötrü sevilməyə dəyər bir varlıqdır”. Bir cəmiyyət elmdə, kültürdə, sənətdə və başqa sahələrdə digər toplumlarla müqayisədə irəli getmişsə, zamanını ötən elm, fikir və sənət adamları yetişdirə bilir. Əks halda həmin cəmiyyətin öz sərhədlərini aşan düşüncə və iş adamları yetişdirməsi mümkün olmur. Professor Turan Yazqan millətə kiçik imkanlarla böyük işlər görə bilməyin ən bariz örnəklərini göstərdi. Türk insanına sorması, sorğulaması, araşdırması, tapması və ağılından istifadə etməsi üçün nəsihətlər verdi.

“Düşün və et” idealının aşılmasında Turan Yazqanın son dərəcə önəmli rolu olmuşdur.

Turan Yazqanı tanımaq üçün onun çoxsahəli fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini araşdırmaq, görüşlərini analiz etmək, türk dünyası, onun birliyi, inkişafı üçün etdiyi işlərin məqsədlərini, bütövlükdə isə Turan Yazqan idealını öyrənmək lazımdır. Həyatını türk millətinin doğrularını aramağa həsr etmiş türkçü alim həmin amalını çox mənalı şəkildə ifadə edirdi: “Dünyada doğru yoxdur. Daha doğru var. Hər kəs hər şeyin daha doğrusunu aramaq məcburiyyətindədir. Yoxsa sürünün bir parçası olarıq”.

Professor Turan Yazqanın fəaliyyəti onun elmi və ictimai görüşlərində öz əksini tapmışdır. İstanbul Universitetinin İqtisadiyyat fakültəsinin professoru olan Turan Yazqan “Şəhərləşmə baxımından Türkiyədə əməyin demoqrafik və sosial-iqtisadi strukturu” və “Gəlir bölgüsü baxımından sosial güvənlik” sahələrində elmi tədqiqatlar aparmışdır. “İqtisadçılar üçün sosial güvənlik dərsləri” (İstanbul, 1992) və “Sosial güvənlik baxımından zəkat” (Ankara, 1995) kitabları da tədqiqatçının elmi görüşlərini ifadə edirdi.

Ömrünü türk millətinin barış, hüsur və rifah içində yaşaması uğrunda işlərə həsr edən türkçü alimin ən mühüm fəaliyyəti isə 1980-ci ildə qurduğu Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi ilə bağlıdır. Qurduğu Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfinin məqsədini Turan Yazqan belə ifadə edirdi: “Qayə insana və ya cəmiyyətə xidmət olduğu üçün ülvidir. Dolayısıyla dövlət kimi, vəqf də ülvidir və vəqfin mal varlığı da müqəddəsdir, toxunulmazdır”. Turan Yazqan türk milləti və onun gələcəyi üçün düşündüyü planlarını məhz bu vəqfin vasitəsilə həyata keçirməyə çalışmış və çox əhəmiyyətli işlərə də nail olmuşdur. Çünki türkçü ideoloqun əsas ideali özünün söylədiyi kimi, “bütün milli düşüncə mərkəzlərini bir araya gətirməklə türk dünyası ilə daha çox bütünləşə bilmək” idi. Bu məqsədlə də Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tatarıstanda məktəb, institut, fakültə və mədəniyyət mərkəzləri təşkil olunmuşdur. Həmin elm və mədəniyyət ocaqlarının türk insanının, xüsusilə də gənc nəslin milli düşüncə ilə formalaşmasına, türk birliyi uğrunda çalışmasına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərmişdir.

Millətlərin həyatında ən önəmli dəyişikliklərin qapılarını açanlar o millətin dəyərlər sistemini çox yaxşı bilən düşüncə insanlarıdır. Hər millət minlərcə elm adamı yetişdirə bilər, lakin bütün elmlı insanlar eyni zamanda düşüncə və fəaliyyət adamı ola bilməz. Türk millətinin yetişdirdiyi saysız alimlər elm dünyasına verdikləri töhfələrə görə də zaman-zaman qiymətləndirilmişlər. Lakin bu elm adamlarından neçəsinin adı “millətin qəlbində və könlündədir”? Çünki bir elm insanından umulan ən ümdə qayə milli kultür özəlliklərini qoruyub inkişaf etdirərək, onları dəyərlərin – “insanlığın orta q mirası” halına gətirməkdir. Turan Yazqan da belə elm insanlarından biri olmuşdur. Bütün bunları anlamaq üçün görkəmli ideoloqun görüşlərinin bəzi məqamlarına diqqət yetirəcəyik.

Türk tarixi araşdırmaları

Türklər uzun illərdən bəri tarixlərinə aid ən qədim mənbələri başqa millətə mənsub araşdırmaçılarından öyrənmişlər. Elmi tədqiqatlarda “önyarğın”ın olmaması prinsipinin əsas olmasına baxmayaraq, türk tarixini dəyərləndirənlər, təəssüf ki, qərəzli münasibəti aşı bilmirlər.

Türkiyədə türk tarixini türklərdən öyrənmək əvəzinə başqalarından öyrənmək xəstəliyinə qarşı da Turan Yazqan çox kəskin münasibət bəsləmişdir. Bu məqsədlə yayınladığı “Türk Dünyası Tarix Dergisi” 15 yanvar 1987-ci ildən etibarən sözügedən sahədə önəmli işlər görməkdədir. Turan Yazqan dərginin ideologiyaların əmrində olmayacağına, “daim həqiqətin əmrində” olacağına işarə edərək, “gerçəkləri yazmaqdan qorxmayacağam” deyərək bu sözləri söyləmişdir: “Türk Dünyası Tarix Dergisi” türk dünyasını tanımaq, tanıtmək, bu sahədə çalışanları təşviq etmək, özümüzü xaricilərin əvəzinə, özümüz tərəfindən yazılacaq araşdırmalarla öyrənmək və buna yardımçı olmaqdır.

Turan Yazqanın görüşlərinin əsasında millətçilik düşüncəsi dayanır. İlk növbədə bu sualı araşdırmaq lazım gəlir: Turan Yazqana görə millətçilik nədir?

Millətçilik çox geniş anlayış olaraq, ictimai, siyasi, ədəbi-mədəni, sosial, iqtisadi tərəfləri ilə zaman-zaman geniş şəkildə dəyərləndirilmiş və dünyanın müxtəlif xalqları arasında açıq və ya gizli şəkildə təmsilçilər yetişdirmişdir. Türkçülük

ideyası türk dünyası aydınları arasında son əsrlər çox aktual olsa da, fərqli yanaşmalar, yaxud da ümumi fikirdə özünəməxsus istiqamətlər də müşahidə olunmaqdadır.

Turan Yazqanın millətçilik görüşlərini yığcam və aydın şəkildə öz sözləri ilə ifadə edə bilirik: “Millətçilik ağıllı bir fəlsəfədir. Ağla dayanan bir düşüncədir. Hiss deyil. Ağlın dirəyidir”. Görkəmli ideoloqun millətçilik düşüncəsinin əsasında ağıl, zəka, obyektiv fikirlər dayandığı üçün o, hər şeyi doğru dəyərləndirməyə, həqiqəti axtarmağa çalışır. Ona görə də Turan Yazqan türk millətinin əsas özəlliklərini ifadə etməyi görüşlərində hər zaman ön plana çəkmiş, bütün digər humanitar, sosial, iqtisadi, mədəni, elmi, təhsillə bağlı məsələlərin həmin təmələ uyğun və onun üzərində qurulması zərurətini ifadə etmişdir. Türk xalısı ilə bağlı söylədiyi fikirlərdə türk millətinin əsas xüsusiyyətlərini Turan Yazqan belə dəyərləndirirdi: “Bu solmaz rənglərdən yaranan türk milləti, türk xalısı bütün əsrlər boyunca çox parçalandı... Böyük-böyük edildi... İstismar edildi, soyuldu, qırıldı; lakin rənglər solmadı. O rənglərin başında Allahın bu millətə verdiyi türk dili gəlir. Allahın türk millətinə verdiyi digər rəng istiqlal sevdasıdır. Bu eşq də heç solmadı, sönmədi... Allahın bizə verdiyi digər bir rəng hüriyyət sevgisidir. Bu eşqi də soldura bilmədilər, söndürə bilmədilər. Allahın bizə verdiyi digər bir rəng irqçilikdən uzaq yaranışımızdır. Yer üzündə tək irqçi olmayan millət türk millətidir”. Bu sözlərdən də bəlli olduğu kimi, *dil, istiqlal, hüriyyət, qeyri-irqçilik* Turan Yazqanın millətçilik görüşlərinin dörd əsas təməlini təşkil edir. Bütün digər məsələlər də həmin təməl üzərində qurulmuş və gələcəyə istiqamətləndirilmişdir. Belə bir halda isə ilk növbədə milli tarixi doğru bilmək, türk millətinə qarşı düşmənçilik siyasətinin qara rənginə boyanmış, türk kimliyi və kultürünü dünyaya düzgün çatdırmayanlara qarşı aydınlığımız, elm adamlarımız, güclü dövlət, müasir və milli dəyərləri əsas götürən təhsil, türk biriliyinə xidmət edən fəaliyyətlər proqramının gərəkliliyi Turan Yazqanın görüşlərində və Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi çərçivəsindəki işlərində ön planda olmuşdur.

“Tarixdə qaçqınlığa və qətlə əsl məruz qalmış soy türklər olduğu halda, nə yazıq ki, tam əksi olaraq elan edilmişdir” deyən Turan Yazqan XX əsrdə türk xalqlarının məruz qaldığı hərbi, siyasi, iqtisadi, mədəni basqılara hər zaman diqqət yetirmiş, milli birlik tərəfdarı olmuşdur: “Sosial tarixdə ən doğru sözü atamız Bilgə xaqan söyləmişdir: “Ey türk, titrə və özünə dön! Bu söz elmi olaraq doğru olduğu kimi, güclü dövlətə gedən yolun da açarıdır”.

Turan Yazqan türk kimliyinin həqiqi ünsürləri ilə müzakirə olunması üçün müzakirə platformaları təşkil etməyə xüsusi önəm verirdi. “Türk kimliyinin gerçək ünsürləri Orxon yazılarında, Ahlat məzar daşlarında, türk dilinin kəlmələrində, türk tarixinin ehtişamındadır” deyən ideoloqun ən böyük fəaliyyətlərindən biri də Anadolu başda olmaqla, uzaq və yaxın coğrafiyalarda türklüyü yox sayan və kimliyini itirmiş bir soy olaraq göstərməyə çalışanlara qarşı elmi şapalaq vurmaq idi. Bu mənada tədqiqatları gündəmə gətirmiş və müzakirə hədəfinə çevirmişdir.

Turan Yazqan türk torpaqlarında tarixəncəki millətlər məsələsinə çox diqqət yetirmişdir. Bu cəhdlərə elmi cavablar verilməsi tərəfdarı olan Turan Yazqan

deyirdi: “Türk kultürü ilə bütünleşmiş, türk tarixinin əski çağlarında Anadoluda yaşamış türk qövmələrindən və ya onlarla qohum olanlarla qarışaraq günümüze gəlmiş xalqların etnik sosioloji elminin əsasları çərçivəsində dəyərləndirilməsi lazımdır”. Ona görə də türk tarixinin qədim dövrlərini araşdırmaq üçün milli araşdırmaçılara duyulan ehtiyacı Turan Yazqan hər zaman dərk etmiş, “türk tarixinin hələ su üzünə çıxarılmamış bir çox məsələsini araşdıracaq mütəxəssislərə ehtiyacımız vardır. Xüsusilə də Asiyada yeni arxeoloji qazıntılar aparacaq, Orxon əlifbasını rahat oxuya biləcək, rus və çin dillərinə hakim olaraq bu ölkələrin arxivlərində rahatlıqla çalışa biləcək tarixçiləri mütəq yetişdirməliyik”. Turan Yazqan, haqlı olaraq, bu məsələdə dövlət səviyyəsində də səylərin olmasını irəli sürürdü.

Türk birliyi

Türk dövlətləri və türk birliyi məsələsi Turan Yazqanın görüşlərində hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. İstər yazıları və çıxışlarında, istərsə də vəqfin fəaliyyətində aparıcı istiqamət bütün türklərə və dövlətlərinə səslənmək, onlara faydalı olmaq idi. Çünki Turan Yazqanın fikirlərinin mərkəzində yaşadığı ərəzidən, dövlətdən, rejimdən asılı olmayaraq, türk kimliyi, milli kultür və inkişaf dayanırdı. “Hər şey verilir, vətən torpağı verilməz, vətən torpağı, sərhədləri bəlli olmaq şərti ilə, türklərin yaşadığı hər yerə uzanır” deyən Turan Yazqanın ideali üçün vətənin bölünməzliyi, türklərin birliyi çox xarakterikdir. Bütün dünyada və sovetlər dönəmində ayrı-ayrı türk dövlətlərində türklərə qarşı müstəmləkə, soyqırımı, qətlam, manqurtlaşma siyasəti, mədəni basqıya görə böyük narahatlıq keçirən Turan Yazqan milli kultür və ona əsaslanan müstəqil dövləti türklərin gələcəyi naminə yeganə yol hesab edirdi. “Ən böyük təhlükə tarix boyunca hər zaman kultür imperializmidir” deyən türkçü ideoloq milli kultürə çox böyük önəm verirdi: “Millət milli kultür deməkdir. Milli kultürə arxa çevirən millət varlıq səbəbini itirmişdir və ya başqaları üçün vardır. Milli kultür milli mənəviyyatı ucaldır. Milli mənəviyyat milləti ucaldır. Uca millət uca dövlətə layiqdir. Və nəyin bahasına olursa-olsun, onu qurar, ona qovuşar”.

XX əsr türk dövlətlərini böyük sınaqlarla üzləşdirmişdi. Bütün siyasi müstəmləkə və rejimlərin ən mənfi təsirləri isə milli kultürə qarşı yönəldiyi üçün həmin təsir türk birliyinin formalaşmasında başlıca əngələ çevrilmişdir. Bu məqsədlə də Turan Yazqan çalışmalarının böyük qismini yeni nəslin türk birliyi şüurunda yetişməsinə həsr etmişdir: “Günümüze qədər davam edən bu soyğun və müstəmləkədən tək qurtuluş yolu uşaqlarımızın bir araya gələrək türklük şüuru ilə yoğrulmaları, türklük qururu ilə qururlanmaları və nəyin bahasına olursa-olsun” bu dünyada 300 milyonluq türk milləti vardır” deyər hayqıracaq hala gəlmələridir. Bu, əslində əsrin əvvəllərindən bəri görülmüş, ağıllı türk aydınlarının hamısı tərəfindən təsbit edilmiş bir çıxış yoludur. Qasıralı İsmayıl, sonra Ziya Gökalp və daha sonra da Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən sistemləşdirilmiş, fikirləşdirilmiş və vəsiyyət halına gətirililərə, bizlərə gəlmişdir”.

Turan Yazqana görə, türklərin birləşməsi türk kimliyinin qorunması, milli kultürün gələcəyə ötürülməsi, iqtisadi gücün əldə olunması, dünyada türklərə qarşı mənfi siyasətə birlikdə zərbə vurmaq anlamını daşıyır. Zaman-zaman bu birliyə

əngəl olanlar da Turan Yazqanın düşüncələrində aydın şəkildə ifadə olunmuşdur: “Bu dəyişikliyin olmaması üçün 1917-ci ildən bəri çoxsistemli işlər gördülər. Öncə Azərbaycan torpaqlarını Ermənistanla paylaşdılar; Azərbaycanla bizim aramıza Ermənistanı bir xəncər kimi soxdular və quru yol əlaqəmizi türk dünyası ilə kəsdilər. Sonra Türkiyənin ətrafında nə qədər türk varsa, bir bəbək belə qalmamaq şərti ilə hamısını sürgün etdilər... Bunlar sadəcə Kırım türkləri deyil, Karaçay türkləri, Noğay türkləri, Qumuq türkləri, Balkar türkləri və hətta yurdlarına hələ də dönmək izni ala bilməyən Axıska türkləridir”. Türkçü ideoloq Azərbaycan torpaqlarını, istilasını, Ermənistanla “mükafat verilməsini” də türk birliyini əngəlləməyə yönəldilmiş siyasətin bir hissəsi kimi dəyərləndirirdi: “...Öncə Zəngəzur, sonra Qarabağ və Qərbi Azərbaycan torpaqları. Bu “mükafat” da türklərin türklərlə əlaqəsinin kəsilməsi, türk torpaqlarındakı iqtisadi qaynaqların sümürülməsini əngəlləyəcək bir gücün yaranmamasına yardımçı olmanın... mükafatıdır”.

Türk millətini bir vücuda bənzədən Turan Yazqan onun başını Türkiyə, boyunu Azərbaycan, bədən, qol və ayaqlarını isə ulu Türkünün təşkil etdiyini yazırdı. Turan Yazqan Azərbaycanın türk dünyası üçün hər zaman çox böyük önəm daşdığını diqqətə çəkərək, “bütün damarların və sinirlərin boyundan keçdiyini bilən Mustafa Kamal paşa, Nuri paşa, Ənvər paşa və dostları eyni tarixdə bu idrakın gərəkliliyini yerinə yetirmək üçün mübarizəyə başladılar. Anadoluda və Bakıda əldə edilən uğur iki dövlətin dünyada yenidən doğuşunu qoruyarkən Türkünündəki uğursuzluq türk millətini böyük bir fəlakətə sürüklədi”, – deyərək yazırdı.

Müstəmləkələrə son qoyan türk xalqları üçün isə dövlətin təməlinə milli kultürün dayanmalı olmasını Turan Yazqan dəfələrlə vurğulamışdır. Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfinin əsas hədəfi də türk birliyi və onun gələcəyi idi. Turan Yazqan bunu çox aydın və mükəmməl şəkildə ifadə etmişdir: “Biz Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi olaraq, bizi bölən siyasətlərə qarşı bir siyasət yeritməkdəyik. Biz nə Türkiyədə, nə də türk dünyasının hər hansı bir yerində əsla gündəlik siyasət aparmırıq. Türk millətinin 100 il sonrası üçün siyasət aparırıq, 50 il sonrası üçün, 1000 il sonrası üçün siyasət yürüdürük”. Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfinin türk dövlətlərində açdığı məktəblər və uşaqlarla bağlı keçirdiyi müxtəlif tədbirlər də məhz bu siyasətin əsas istiqamətləri olmuşdur. İsmayıl Qasıralının türk birliyi ideyası da Turan Yazqanın idealına çevrilmişdir: “Nəhlərin axışı türk birliyi yönündədir: Dil birliyi, fikir birliyi, iş birliyi...”.

Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra türk dövlətləri arasındakı əlaqələrin qurulmasında Turan Yazqan və vəqfinin böyük rolu olmuşdur. İlk növbədə yadlaşdırılmış qardaşları bir-birinə tanımaq missiyası Turan Yazqan üçün çox önəmli idi. Müstəqil türk dövlətlərinin yaranmasından sonra Türkiyədən bir çox televiziya qrupları həmin ölkələrə üz tutmuşdu. Onlardan bəziləri Türkünün Türk Cümhuriyyətindəki xalqın türkçə danışdığını eşitdikdə “Türk dilini harada öyrəndiniz?” kimi qəribə, lakin qəribə olduğu kimi, üzücü və düşündürücü bir vəziyyətə səbəb olmuşlar. Turan Yazqan bu dövrü dəyərləndirərkən “Türkü türkə tanımağın gərəkliliyi türkü Avropaya tanımağın gərəkliliyindən daha öncəliklidir” demişdir.

Bu məqsədlə də Turan Yazqan yeni qurulan türk dövlətləri və bu dövlətlərin rəhbərlərinin fəaliyyətini türk dünyasına tanıtmmaq üçün çox ciddi işlər görmüşdür. Çünki “bizə görə, Türkiyənin cümhurbaşqanı da, Başıqırdistanın cümhurbaşqanı da türk millətlərinin cümhurbaşqanlarıdır. Çuvaşıstanda, Çubuksarıda seçilmiş millət vəkili ilə Türkiyədə Burdurda seçilmiş millət vəkili eyni millətin elçiləridir. Bayraqlar, vətənlər, dövlətlər, hətta siyasi rejimlər fərqli ola bilər, lakin millət təkdir. Bizim düstürümüz: Millətin sərhədləri yoxdur, dövlətin sərhədləri vardır”. Türk birliyinə nail olmağın ən vacib yolunu isə Turan Yazqan dil, əlifba və təhsil məsələlərində görürdü.

Türk dili, əlifba və təhsil

Milli təhsil məsələsi Turan Yazqan və vəqfinin gələcəyə yönəlmiş siyasətinin əsas hədəfi olmuşdur. Çünki təhsil çox geniş anlayış olaraq millətin mədəni, elmi, iqtisadi, sosial və digər sahələrdə inkişafına birbaşa təsir göstərir, müasir dövr və gələcək arasında körpü yaradır. Həmin körpünün təmali milli-mənəvi dəyərlər əsasında qurulduğu zaman isə milli dövlətin və millətin gələcəyinə təminat vermiş olur. Çünki “milli dəyərlərimizi (başda dil olmaqla) əsas götürməyən heç bir təhsil və költür fəaliyyəti milli əxlaq və şəxsiyyətimizi düzəldə bilməz”.

Bu prosesdə isə milli aydınların rolu həlledicidir. Turan Yazqan da həmin məqama xüsusi önəm vermişdir: “Təhsil sisteminin yunan-latın mədəniyyətini tərək edərək Atatürkün türkçü təhsil sisteminə çevrilməsi, Allahın türkə özəl olaraq bəxş etdiyi hər dəyərin ucaldılması, Allahın türk coğrafiyasına töhfə verdiyi mühüm iqtisadi qaynaqların türklər tərəfindən və türklər üçün istifadə olunmasının yollarının axtarılması, dil-fikir və iş birliyinə gedən yolda bütün türk dövlətlərinin ağıllı siyasət yeridərək milləti istismar olunmaqdan, soyulmaqdan, yatmaqdan qurtarması üçün türk aydınlarının birləşməsindən başqa yol olmadığı hər kəs üçün qəbul edilməsi gərəkən bir həqiqətdir”. Turan Yazqan “türk dünyası aydınları da, inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, düşünən və milli mənfəəti ayırd edən ziyalılar olmaq məcburiyyətindədir” deyərək də ağıla, zəkaya, müasir intellektual dünyanın tələblərinə uyğun, lakin eyni zamanda, milli dəyərlərə söykənən insanları nəzərdə tutur. Turan Yazqan bütün hallarda “mücadiləni ağılla yürütməmiş gərəkir” düşüncəsinə sahib idi. Ona görə də görüşlərində tez-tez milləti başıuca, zəngin, əxlaqlı millət, dövləti isə sözü kəsərli, qılıncı kəskin bir dövlət halına gətirəcək cəmiyyət mühəndisliyinə ehtiyac olduğunu səsləndirirdi.

Milli təhsil məsələsinin və bötüvlükdə millətin və milli költürün ən vacib ün-sürü dil olduğu üçün türk dili məsələsi Turan Yazqanın fikirlərinin əsas hissəsini təşkil edir. Türk dilinin dünyadakı əhəmiyyətinə diqqət yetirən Turan Yazqan yazırdı: “Türk dili dünyada müstəmləkə dilləri də diqqətə alındığı təqdirdə beşinci sıradakı ən çox danışılan dildir. Müstəmləkə dillərini kənara qoysanız, üçüncü böyük dildir. Bu gün beş yüz milyon insanın bu dildə anlaşıldığını Birləşmiş Millətlərin statistikalərində görürük... İstiqbalın dili ingilis dili deyil, qeydsiz, şərtsiz türkcədir”.

Milli dili Turan Yazqan “Türkün kimlik kartı” kimi dəyərləndirərək onu, maddi və mənəvi inkişaf üçün dəyişən digər vasitələrdən fərqli olaraq, dəyişdirilməsi mümkün olmayan, müqəddəs dəyər kimi qiymətləndirmişdir: “Türk millətinin

dili dəyişməz. Dövlətin dili də dəyişməz. Dövlətin xarakteri milli dövlətdir. Milli dövlətdə rəsmi dil olmaz. Millətin dili olar... Milli dövlətlərdə rəsmi dil yoxdur. Millətin dili dövlətin dilidir". Bu məlum həqiqətləri xüsusi vurğu ilə səsləndirən Turan Yazqan milli dilin itirilməsini bütövlükdə milli kultür və dövlət üçün məhv olmaq kimi qəbul edirdi.

Bütün bu məsələləri nəzərə alaraq Turan Yazqan təhsilin milli dildə olmasına xüsusi önəm vermiş, yabançı dillərdə təhsil verən məktəblərə kəskin münasibətinin səbəblərini aydın şəkildə ifadə etmişdir. "Türk sərmayəsi ilə özəl məktəblər qurub ingilis dilində təhsil vermək köləlik ruhu daşımaq deməkdir" söyləyən Turan Yazqan fikirlərini belə açıqlamışdır: "Xarici dildə təhsilin pedaqoji qanunlara tərs olduğu, təhsilin qayəsini dəyişdirərkən milli kompleks yaratdığı, türk dilinin nifrət edilən və ifadə gücü getdikcə düşəcək bir vəziyyətə gəlməsinə yol açdığı, inkişaf etməsini əngəllədiyi bir həqiqət olduğuna görə buna "dayan" deməyin zamanının keçdiyi nə vaxt idrak ediləcək?". Turan Yazqan Türkiyə Respublikasının türk dövlətlərində məktəblər açaraq orada ingilis, yaxud rus dilində təhsil verilməsini qəbul etmir, müqayisələr aparır, "Fransa uşaqlarına necə xarici dil öyrədirsə, Türkiyə də elə öyrətməlidir", "Siz Rusiyanın Qazaxıstana gəlib türk dilində bir məktəb açacağını düşünə bilərsinizmi?" fikirləri üzərində düşünməyə sövq edir: "İngilis dilində təhsil vermək müəyyən bir modaya qapılmış olduğumuzu göstərir, türkcəni öz istiqbalımızdan silmiş olduğumuz mənasını daşıyır". Təbii ki, yuxarıda da müşahidə etdiyimiz kimi, Turan Yazqan türk insanının, xüsusilə də aydınlarının xarici dillərə mükəmməl şəkildə bələd olmasının, həmin dillərin imkanlarından istifadə edərək elm və mədəniyyətin inkişafının da tərəfdarı idi. Lakin hər hansı bir məktəbdə təhsilin tamamilə yabançı dildə olmasının orada təhsil alan uşaq və gənclərə etdiyi gizli psixoloji təsir, mədəni basqı da məlum həqiqətdir. Bu incə məqamlara zamanında diqqət göstərməmək milli kultürün gələcək mənzərəsini də təhlükə altında qoymaqdır.

Zaman-zaman türk dünyasında çeşidli əlifbalar işlədilmişdir. Fərqli əlifbalardan istifadə olunması da türk millətinin bir-birini anlamasının ən çox müşahidə edilən əngəllərindən biri olmuşdur. Bununla yanaşı, istər Türkiyə, istərsə də digər türk dövlətlərində təhsilin türk dilində olmaması üçün gizli bir kampaniya yürüdülmüşdür. Təhsildə türk dili işlədilmədiyi, yaxud da ön planda olmadığı müddətdə isə ortaq ədəbi dildən danışmaq mümkün deyil. Türk milləti türkcə düşünər, türkcə yazar və türkcə danışar. Bu millət öz dilində danışmaq bilməzsə, özünə aid müqəddəs milli-mənəvi dəyərlərin qoruyucusu və müdafiəçisi ola bilməz. Bu məsələləri diqqətə alan Turan Yazqan türk dünyası birliyinin dil və əlifba birliyindən keçdiyini belə ifadə edirdi: "Türk kultürü kökündən qoparılmadan inkişaf etdirilsin. Türk dili hər yerdə qeydsiz və şərtsiz tək təhsil dili olaraq şərəfli yerini tutsun və türkcə bütün türk dünyasının ortaq ədəbi dili olaraq inkişaf etsin. Uşaqlarımız tarix şüuruna sahib olsun və dövlət, bayraq, vətən, dil, din kimi müqəddəs dəyərlərimizin yorulmadan keşiyində dayansın".

Türkiyədə milli təhsil məsələsini tez-tez gündəmə gətirən Turan Yazqan türk dövlətlərində də Türkiyə türkcəsinin öyrədilməsinə çox mühüm əhəmiyyət verirdi.

Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi yolu ilə başda Qaqauz eli və Krım olmaqla bir çox ölkə və bölgəyə minlərcə türk əlifbası göndərilməsi, türk dünyasının çeşidli bölgələrindən gətirilən müəllimlərin bütün ehtiyacları qarşılamaqla onlara Türkiyə türkcəsinin öyrədilməsi Turan Yazqan üçün “dildə, fikirdə, işdə birlik”, “olmazsa olmazları” arasında idi. Bu baxımdan nəşr olunan “Türk Dünyası Konuşma Klavuzu” türk xalqlarının anlaşması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Turan Yazqan “türkcənin 42 əlifbası birə endirilmədikcə dil birliyindən bəhs etməyə imkan yoxdur” deyərəkən də əlifba, yazı və dilin türk birliyi üçün çox önəmli olduğunu vurğulamağa çalışırdı. Türkiyə türkcəsi əlifbasının türk dövlətləri üçün ortaq əlifba kimi daha uyğun olduğunu düşünən Turan Yazqan ortaq türk dili məsələsində, haqlı olaraq, milli birliyin təbii inkişaf qanunauyğunluğuna əsaslanırdı: “Ortaq dil ortaq əlifbadan sonra öz-özülüyündə formalaşacaqdır. Burada dildə zorlama əsla düşünülməməlidir”.

Ata-babalarından qalma torpaqlarının dili, dini, adət və ənənələri ilə, yəni öz kultürü ilə “türk olaraq” yaşamaq istəyən, sərhəd tanımayan türk aydınlarının birləşdiyi “Türk xalqları assambleyası” da Turan Yazqanın rəhbərliyi ilə qurulmuşdur. Bu assambleyanın qərarına görə, qurum “türk torpaqlarının hər yerində azad və müstəqil yaşamaq, öz-özünü idarə etmək, mənbələrindən özləri üçün istifadə etmək, haqlarını müqəddəs və insan haqları universal bəyannaməsində təhsis edilmiş bir haqq olaraq mütləq, nəyin bahasına olursa, - olsun əldə etmək, əldə etdiyi yerlərdə davam etdirmək” əzm və qərarlığında olan bir quruluş kimi müəyyən olunmuşdur.

Türk dünyasında milli aydınların yetişməsini Turan Yazqan XX əsrdə türklərə qarşı yeridilmiş manqurtlaşma siyasətinə əks ən vacib yollardan biri kimi görürdü: “İnsanlıq və qloballaşma deyər əldadılaraq kommunizm və azğın kapitalizm köləsi olmuş aydınlara manqurt deyilir. Manqurt olmadan bir an əvvəl türk millətçiləri, dünya aydınları vəhşi kapitalizm və qeyri-insani kommunizmə qarşı birləşsinsinlər”.

Türk dilində “kəlmələrə sığmaz” deyər bir ifadə vardır. Professor Turan Yazqanın gördüyü işlər həqiqətən sözlərə sığmayacaq qədər çox, əməllərinin təsiri isə ölçülə bilinməyəcək qədər böyükdür. Onun gördüyü işlərin böyüklüyünü keçmiş Sovet İttifaqının dövlət başçısı M.S.Qorbaçov belə qəbul etmiş və 1990-cı ildəki bir televiziya proqramında belə demişdir: “Rusiya müasir dünyada güclü şəkildə yer almaq istəyirsə, Turan Yazqanın Azərbaycanda etdiyi kimi, market iqtisadiyyatını öyrənmək və öyrətmək məcburiyyətindəyik”.

Turan Yazqan iqtisadiyyatdan siyasətə, sənətdən kultürə qədər bütün sahələrdə türk birliyi üçün lazım olan örnəklər göstərmişdir. Turan Yazqan türk birliyi idealını mükəmməl formada ifadə etmişdir: “Biz dünyanın təkrar yaradandan ötrü bütün yaradılanların sevildiyi, bütün yaradılanların qiymətinin bilindiği bir dünyanı gerçəkləşdirmək üçün türk birliyi istəyirik. Başqa hədəfimiz yoxdur. Müstəmləkə bitsin istəyirik, soyğun bitsin istəyirik, qan dursun istəyirik”.

Türk dünyasının bütün problemləri Turan Yazqanın düşüncələrində yer almış, onu ömrü boyu narahat etmişdir. “XX əsr boyunca Orta (Mərkəzi Avropada)

Avropada, Balkanlarda, Şərqi Anadoluda, Kərkükdə, Kıbrısdə, İranda, Rusiyada və Çində qətləmə məruz qalanlar, nə yazıq ki, biz türklərik” deyən Turan Yazqan türklər haqqında dünyada səslənən yalan və iftiralara qarşı da kəskin münasibət bəsləmişdir: “İnsanlığa insanlığın vəhşi tarixini öyrətmədikcə türkləri qaralamaq üçün siyasi məclislərin səs çoxluğu kimi alçaq təhdidlər sona yetməyəcək”.

Turan Yazqan bütün türk dünyasının fədakarı olmuşdur: “Türk dünyasındakı məktəblər, türk dili bölümləri, fakültələr, Türk Dünyası Kültür mərkəzləri “dildə, fikirdə, işdə birlik” ideali üçün çalışacaqdır”.

Turan Yazqan türk milli kultürünə abidə əsərlər qazandıran bir şəxsiyyətdir. Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi yayınları ilə bir çox əsərləri elm və mədəniyyət dünyamıza hədiyyə etmişdir. Əvvəlcə Bakı, sonra isə türk dünyasının digər bəzi şəhərlərində açılan kitab mağazaları milli kultürümüzün vəhdət şəklində inkişafı üçün son dərəcə önəmli işlər idi. Türkiyədə türk dünyasının elmi və digər əsərlərinin yer aldığı kitab evinin açılması da yenə Turan Yazqanın türk birliyi adına gördüyü fəaliyyətlərə bir örnəkdir.

Turan Yazqan türk millətini “türklərin idarə etməsini” istərkən öz ayaqları üzərində duran bir türk coğrafiyası həsrəti ifadə etmişdir. Çünki iqtisadi baxımsızlığını əldə edə bilməmiş millətlərin azad və müstəqil yaşaması mümkün deyil.

Turan Yazqanın rəhbəri olduğu Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi yalnız türk milləti üçün deyil, tarixin çeşidli dövrlərində millətimizlə birlikdə olmuş müxtəlif etnik qruplarla bağlı işlər də görmüşdür.

Göründüyü kimi, çox geniş fəaliyyət sahəsi ilə Turan Yazqan türk dünyası üçün əhəmiyyətli olan işlər görmüş və bir çox işlərin də təməlini qoymuşdur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Yazqan T. (2011). Türk Dünyasında Dün, Bugün, Yarın”, Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfi Yayınları, İstanbul, .
2. Türk Dünyası Tarih Dergisi (1987). İstanbul, Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfi Yayını, № 1.
3. Kadioğlu M. (2006). “Yeni Yüzyılın İsmail Gaspıralı’sı Prof. Dr. Turan Yazqan”. Prof. Dr. Turan Yazqan Armağanı, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi Bölümü Yayınları, İstanbul, s. 53-64.
4. Türk Dünyası Tarih Dergisi (1997). İstanbul, Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfi Yayını, № 4.
5. Türk Dünyası Tarih Dergisi (1995). İstanbul, Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfi Yayını, № 1.
6. Türk Dünyası Tarih Dergisi (2002). İstanbul, Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfi Yayını, № 1.
7. Türk Dünyası Tarih Dergisi (1997). İstanbul, Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfi Yayını, № 12.